

Тетяна Костенко,
кандидат психологічних наук,
завідувачка відділу освіти дітей з порушеннями зору
Інституту спеціальної педагогіки та психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ АДАПТАЦІЇ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ПО ЗОРУ

Нині сучасність та розвиток суспільства визначається не лише економічними критеріями, а й зростанням тенденцій до гуманізації та розробки оптимально можливих шляхів інтеграції осіб з інвалідністю як повноправних учасників всіх процесів. Сучасне суспільство повертається в бік рівних прав і рівних можливостей для всіх верств населення, забезпечення доступності в соціокультурному та інформаційному середовищі. На сьогодні рівень інвалідизації жителів планети становить понад мільярд осіб або 15 %. В Україні чисельність осіб з інвалідністю становить близько 2-х мільйонів, а це – 6,1 % від загальної чисельності населення нашої держави. Разом з тим продовжуються наукові пошуки ефективних шляхів реабілітації осіб з інвалідністю, у тому числі й інвалідністю по зору [1,8].

В тифлопсихології спостерігається розширення горизонтів у вивченні особистості з зоровою деривацією, що дає змогу оптимізувати сам процес соціально-психологічної адаптації осіб з порушеннями зору.

Втрата зору призводить до певної перебудови психіки і поведінки, будується нова система переживань, порушується звичне стереотипне світосприйняття, включається новий адаптаційний режим. Тому феномен адаптації є найбільш складним і багатовимірним в контексті соціальної адаптації особистості з зоровою деривацією та потребує вивчення в історико-психологічному розрізі.

Теоретичний аналіз наукових джерел дозволяє виділити ряд концепцій, в основі яких концепції інвалідизації А. Мухлаєвої.

1. Структурно-функціональний аналіз (Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Девіс) – основні ідеї полягали в соціальній політиці держави по відношенню до осіб з інвалідністю. Основні поняття: «інваліди», «діти з обмеженими можливостями».

2. Соціально-антропологічний аналіз (Е. Дюркгейм) – в основі ідеї про форми соціальних відносин, соціальні інститути та механізми соціального контролю. Основні поняття: «діти з обмеженими можливостями», «нетипових діти».

3. Символічний інтеракціонізм (Дж. Г. Мід, Ч. Кулі) – в основі ідеї символів, ролей, становлення соціального «Я», стереотипи і самоконтроль в рамках поняття «інвалід». Основні поняття: «інвалід».

4. Класична соціологічна теорія (М. Вебер, Н. Смелзер) розкриває ідеї: суб'єктивно осмислені дії індивіда, орієнтованого на поведінку інших людей; специфічні механізми соціальної адаптації осіб з обмеженими можливостями; визначення основних компонентів девіації – людина, якій властива дана поведінка; норма або очікування – критерій оцінки поведінки як девіантної, як соціум реагує на дану поведінку.

5. Феноменологічна теорія (П. Бергер, Т. Луман, А. Щюц) – в основі про процеси соціального конструювання реальності; специфіку повсякденного сприйняття інвалідності, мислення і діяльності; агенти і продукт конструювання. Основні поняття «діти з обмеженими можливостями», «нетипові діти».

6. Концепція соціалізаційної норми (А. Ковальова) – в основі корекція відхилень або запізнілої соціалізації на рівні конкретних соціальних груп і окремих індивідів; запізніла соціалізація як придбання набору соціальних ролей дорослого, звуження меж самостійності, інфантилізм. Основні поняття: «індивід з обмеженими можливостями», «соціалізація тих, хто не чує».

7. Концепція біологізаторського розвитку дитини (Л. Виготський) – в основі ідеї соціального виховання дітей з обмеженими можливостями; формування підходів психодіагностики по відношенню до дітей-інвалідів. Основні поняття: «нетипова дитина», «дефект», «діти-інваліди».

8. Нова теорія виховання (П. Блонського) полягає в доказі наукової

неспроможності теорії моральної дефективності, згідно з якою моральне каліцтво визначалося як специфічне психічне захворювання, не пов'язане з іншими відхиленнями в психічному та фізичному розвитку дитини. Основні поняття: «дефективність».

На сьогодні існують різні підходи до теоретичного обґрунтування проблеми психології осіб з інвалідністю. Так, одним з них є гомеостатичний підхід, в основі якого є вчення про гомеостаз. Поняття «гомеостаз» визначається як рухомий рівноважний стан системи, що зберігається в процесі взаємодії з різними внутрішніми і зовнішніми факторами (А. Маклаков). Основою вчення про гомеостаз, є уявлення про те, що будь-яка система прагне до збереження своєї стабільності. Отримуючи сигнали про загрозові системі зміни, організм запускає механізми, які продовжують працювати до тих пір, поки не вдається повернути її в рівноважний стан. Цей підхід представлений у роботах А. Литвака у вирішенні проблеми адаптації незрячих осіб. При тотальній або парціальній сліпоті, як і при будь-якому іншому порушенні роботи аналізаторів, різко змінюються умови життєдіяльності людини. Так, скорочення кількості зорових та пропріоцептивних імпульсів, що надходять ззовні в мозок негативно позначаються на тонусі кори, від якого залежить психічна діяльність особистості, її характер реакцій у відповідь. Відповідно активація інших коркових центрів призводить до утворення нових тимчасових нервових зв'язків і до придушення старих, а в кінцевому результаті – до виникнення нового динамічного стереотипу [2,6].

Процес адаптації у осіб з інвалідністю по зору проявляється в порушенні емоційної сфери, що певною мірою відбивається на вищій нервовій діяльності. Уникнути цього можливо лише раннім втручанням в процес адаптації осіб з порушеннями зору за допомогою відновлення гомеостазу (відновлення рівноваги особистості і оточення) та реадaptaції в процесі реабілітації. При цьому важливу роль у відновленні рівноваги у взаємодії людина-оточення відіграє сама активність особистості та її свідомість.

Включення в різні види діяльності (ігрову, навчальну, трудову) підвищує активність людей з порушеннями зору, розвиває мотиваційну сферу, сенсibiliзує чутливість збережених і порушених аналізаторів, позитивно

позначається на розвитку вищих психічних функцій (В. Акімушкін, К. Моргулик, М. Земцова, А. Кондатов) [4,11].

З позицій комплексного підходу акцент падає на розуміння адаптації як результату взаємодії особистості з середовищем, при цьому відбувається перетворення як особистості так і середовища. З точки зору комплексного підходу адаптація є багаторівневим утворенням, де виділяються і нижчі і вищі рівні: біологічний, психофізіологічний, психологічний, особистісний, соціальний рівні адаптації в мікро- і макросередовищі та в самій особистості. З даних позицій порушення зору розглядаються як складна біопсихосоціальна проблема.

У теоретико-експериментальних дослідженнях відзначається негативний вплив порушень зору на всі рівні психічної організації людини, які проявляються в зміні психофізіологічних реакцій, емоційних станів, особистісних якостей, системи ціннісних орієнтацій і життєвих установок, відносин, діяльності та поведінки. Тому, на сьогодні особливу увагу в приділяти особистісним детермінантам осіб з інвалідністю по зору в реабілітації та соціальній адаптації.

З позицій екзистенціальної психології втрата зору або різке зниження зорових функцій розглядається як травмуюча подія, як глибинна особистісна криза, що супроводжується переживанням людиною почуття втрати сенсу життя, незворотності змін, що відбулися (Р. Бандзявечене, І. Волкова, З. Ермолович, А. Литвак, Ю. Дем'янов, В. Сорокін, N. Lukoff) [3,10].

Специфіка протікання особистісної кризи і стратегії її подолання обумовлені безліччю біологічних, психологічних і соціальних факторів (ступінь тяжкості і характер зорового порушення, особистісні особливості, взаємовідносини з соціальним оточенням, гендерна приналежність). Водночас сенсорні або моторні порушення, що призводять до інвалідності, розглядаються не тільки з позиції обмеження.

Переживання особистістю кризових подій або «потрясіння» поряд з виникненням негативних емоцій, відчаю, депресії містить внутрішній потенціал особистісного зростання, який полягає в мобілізації життєвої активності особистості, в розумінні і прийнятті себе, в переосмисленні

власного життя, у формуванні нових зв'язків і відносин, у включенні глибоких резервів психіки (В. Ананьєв). [7]

Провідним психологічним фактором реабілітації та інтеграції осіб з інвалідністю по зору є: здатність людини до усвідомлення і особистісної інтеграції нового стану і нового досвіду, до вироблення позитивного ставлення до себе і до власного життя в умовах відсутності або порушення зору, до прийняття відповідальності за власне життя і до конструктивної активності, спрямованої на подолання соціально-психологічних наслідків, вироблення принципово інших, але не менш ефективних у порівнянні з минулим досвідом, стратегій і прийомів поведінки. Саме тому, сьогодні не менш значущими та актуальними визнаються психологічні та особистісні аспекти адаптації осіб з інвалідністю по зору.

Водночас відсутні організації, які професійно займаються комплексним психологічним супроводом реабілітації осіб з інвалідністю по зору, в той час, коли психологічна реабілітація є необхідним напрямком реабілітації осіб з інвалідністю по зору. У зв'язку з цим актуальною є розробка теоретико-методологічних та організаційних основ діяльності центрів і служб з надання психологічної допомоги в адаптації та соціальної інтеграції осіб з інвалідністю по зору.

На підставі теоретичного аналізу літератури нами була розроблена модель психологічної підтримки для осіб з інвалідністю по зору, яка успішно реалізувала себе в одному з комунальних центрів м. Києва для осіб з інвалідністю по зору. Так, в київському центрі незрячих реабілітація проводиться за напрямками: методичного забезпечення, правової допомоги та сприяння працевлаштуванню; соціально-побутової реабілітації, культури, естетичного виховання та етикету; орієнтування, мобільності, інформаційних технологій та оперативного друку; сприяння корекційному вихованню, інклюзивній освіті, професійній орієнтації, професійному навчанню; фізичної та психологічної реабілітації, оздоровлення та розвитку особистості. В кожному відділі працюють спеціалісти, фахівці з напрямку, які надають як консультативну допомогу так і проводять комплексну реабілітацію осіб з інвалідністю по зору.

Так, у співпраці з керівником центру нам вдалося розробити та впровадити систему психологічної реабілітації на базі центру, яка може функціонувати в умовах будь-якої реабілітаційної установи для осіб з інвалідністю по зору.

Основні її напрямки: науково-методична та навчальна робота, психологічна допомога.

Науково-методична та навчальна робота передбачала розробку теоретико-методичних та організаційних засад діяльності служби, організацію навчальних семінарів для фахівців, родин, студентів зі спеціальності та волонтерів. Даний напрямок допоможе в дослідженні проблеми реабілітації та адаптації осіб з інвалідністю по зору, у вивченні особистісних ресурсів, обґрунтувати та впровадити діагностичні, корекційні та розвивальні методи роботи психологічного напрямку. А також у співпраці з науковою установою розробити курси підвищення кваліфікації з даного напрямку.

Основними завданнями психологічної допомоги в умовах діяльності центрів і служб з надання допомоги в адаптації та соціальної інтеграції осіб з інвалідністю по зору ми визначили наступні: допомога в соціальній та особистісній адаптації до середовища і до змін в житті в цілому, гармонізація ставлення до себе, до інших людей і до навколишнього світу; підтримка в професійній та особистісній самореалізації; вироблення механізмів для подолання труднощів у соціально-психологічній адаптації та особистісному саморозвитку; оптимізація відносин в мікро- та макросередовищі; підвищення психічних ресурсів та адаптаційних можливостей діяльності осіб з інвалідністю по зору.

Відзначимо, що визначення підходів психологічного супроводу адаптації та реабілітації осіб з інвалідністю по зору дає можливість розширення горизонтів наукових пошуків в напрямку психологічної реабілітації. Практичний бік вирішення питання впровадження та підняття рівня психологічної реабілітації осіб з інвалідністю по зору не залежно від типу установи вимагає підняття питання на законодавчому рівні у відповідних структурах. Співпраця наукових установ та установ, що надають реабілітаційні послуги сприяє вивченню міжнародного досвіду та впровадженню у вітчизняну систему реабілітації осіб з інвалідністю по зору. В подальших перспективах

планується розробка додаткових напрямків психологічної реабілітації, що сприятиме охопленню більшого спектру запитів щодо психологічної допомоги.

Список літературних джерел:

1. Бабяк О.О., Прохоренко Л.І., Баташева Н.І. Психологічний супровід дітей з особливими освітніми потребами: стратегія реалізації. *Вісник національної академії педагогічних наук України*, т. 2, № 1 (2020). Режим доступу: <http://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/55>.

2. Биков Ю.В., Литвинова С. Г., Мельник О. М. Ефективність навчання з використанням електронних освітніх ігрових ресурсів у початковій школі. *Інформаційні технології і засоби навчання*, т. 62, № 6, С. 34-46, 2017. [Електронний ресурс]. <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1937/289>. [Дата звернення: Серпень, 6, 2019].

3. Дані дослідження Брендона Хала. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.slideshare.net/msquareg/cms-lms-lcms>.

4. Засенко В.В. Використання інформаційних технологій в умовах спеціального та інклюзивного навчання дітей зі слухомовленнєвими порушеннями». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://rc-vaboc.at/ua/_ld/0/9.pdf. Дата звернення: березень, 20, 2018.

5. Клопота Є.А. Особливості процесу інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору / Є.А. Клопота // *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. - 2015. - № 12 (14).-С 142-155.

6. Кобильченко В.В. Спеціальна психологія на сучасному історичному етапі: пошук власної наукової ідентичності» *Педагогіка і психологія*, №2. С 64-70. 2016.

7. Кульбіда С.В. Освіта ХХІ століття. *Дефектологія*. № 2. 2006. С.54-56.

Кравець Юлія,
аспірантка

Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

На сучасному етапі інтеграції українського суспільства у європейський освітній простір, забезпечення рівного доступу до якісної освіти, в тому числі учнів з особливими потребами, зокрема з порушеннями інтелектуального розвитку, їх соціалізації є важливим завданням галузі освіти [3, 6].